

Es-Seyyid Kadıasker Mustafa İzzet Efendi'nin Talebelerinden OSMANLI'NIN SEYYAH HATTATI MEHMED ŞEFİK BEY

Fettah AYKAÇ*

Makale Geliş:23.03.2019

Makale Kabul: 14.05.2019

ÖZET

Mehmed (Muhammed) Şefik Bey (ö.1880), 19. Yüzyılda İstanbul'un en büyük hattat ve musikişinası Kazasker (Kadıasker) Seyyid Mustafa İzzet Efendi'nin en sevdiği, en başarılı talebelerindendir. O, genç yaşta icazetini almış olmasına rağmen Mustafa İzzet Efendi'ye duyduğu sevgi ve saygıdan dolayı yanından hiç ayrılmamış ve üstadı vefat edinceye kadar yazılarını onunla müzakere etmiş, Sultan Abdülmecid'in sipariş ettiği bir çok büyük yazı işlerinde ona yardımcı olmuştur. Onun üstün kabiliyetini takdir eden üstadının yardımı ile kalem memurluğundan Enderun hat hocalığına yükselmiştir.

Mehmed Şefik Bey, üstadı Kazasker Mustafa İzzet Efendi ve arkadaşı Hattat Abdülfettah Efendi ile birlikte ekip olarak İstanbul Üniversitesi taç kapısının, Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz'in inşa ettirdikleri büyük camilerin yazı işleri ile Bursa Ulucamii'nde henüz benzerleri yapılamamış muhteşem hat eserlerini ortaya koymuşlardır.

Bu makalede Mehmed Şefik Bey'in üstadı Kazasker Mustafa İzzet gibi hem sanat açısından hem de fiziki açıdan büyük eserler vermek için gösterdiği gayret, İstanbul dışındaki uzak vilayetlere gidip oralarda uzun süreler kalıp yazılar yazmak şeklindeki çabaları gündeme getirilip sonunda bunu nasıl başardığı konusu müzakere edilecektir. Ayrıca Mehmed Şefik Bey Bursa Ulucamii'ndeki muhteşem, aynı zamanda devasa ölçülerdeki eserleri, İstanbul Üniversitesi'nin taç kapısı ve Kubbetü's Sahra'nın 8 cephesine yazdığı Yasin-i şerif ile dünya çapında bir üne kavuşmuştur. Son olarak üstadının vefatıyla M. Şefik Bey'e karşı yapılan vefasızlığa ve eserlerinin imzası çıkartılarak kopya edilmesine günümüz hat sanatı camiasının göz yumması ile Yahya Efendi Dergahı'ndaki mezarına dahi sahip çıkılmaması şeklinde devam eden ilgisizlik konularına dikkat çekilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kazasker Mustafa İzzet Efendi, Abdülfettah Efendi, Hat Sanatı Sulatan Abdülmecid

ABSTRACT

Mehmed (Muhammed) Şefik Bey (d.1880) was the most loved and succesfull student of Kazasker (Kadıasker) Mustafa İzzet Efendi, a most famous of all calligraphers musicians in 19th century of

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Istanbul. Mehmed Şefik Bey after acquiring his licence (ijazat) from his master to practice and teach the art of Islamic calligraphy, out of his love and respect he did part from his master and carried on practising calligraphy (meshk) under guidance and advice of his much loved master until his death and helped him producing his materpeices commisioned by Sultan Abdulmejid. His master also admired his talent and helped him to move to be a calligraphy teacher at the special Ottoman state colleges called Andarun inside the royal palace in Istanbul.

Mehmed Şefik Bey worked as a part of the team, made up of his master Mustafa İzzet Efendi and his close friend and famous calligrapher Abdulfettah Efendi. They as a team produced many great and unpresidented calligraphic masterpieces at the portal of Istanbul University and Great Mosque of Bursa (1857-1860) as well as in many mosque buildings suponsored by Ottoman Sultan Abdulmajid and Abdulaziz.

Mehmed Şefik Bey always wished to produce as beautiful and grand masterpieces (like his master did) and went through great struggle and sacrifices to achieve this.

In this article, we will look into how he managed to achieve his ambition through his famous calligraphies in İstanbul, Great Mosque of Bursa and Kubbetu's-Sakhra in city of al-Quds (province of Ottoman Empire then).

We will also discuss the issues around how his fortune changed following the death of his master in 1876 and how he was treated badly by his employers against his loyalty, as well as calligraphy art circles of Istanbul not caring about his artworks being reproduced through removing his signature, and not taking the necessary steps to stop his grave (located in the cemetery of Yahya Efendi Dargah in Istanbul) from being dismantled and lost.

Keywords: Mehmed Şefik Bey, Kadiasker M. İzzet Efendi, Abdulfettah Efendi, Islamic Calligraphy, Sulatan Abdülmejid

Mehmed Şefik Bey'in Gençlik Yılları ve Hat Eğitimi

Mehmed Şefik Bey'in hayatı hakkındaki bilgilere Osmanlı'nın son dönem hattatları hakkında bilgi veren tüm kaynaklarda rastlanmaktadır. Bu kaynaklardan en meşhuru İbnülemin Mahmud Kemal'in (ö.1957) *Son Hattatlar* isimli eseridir. Bu eserde Mehmed Şefik Bey'in hayatının ilk yılları hakkında: "Devrinin en kıymetli ve gözde hattatı olan Mehmed Şefik Bey, Divan-ı Hümayun dairesinde Tahvil Kisedarı (Tahvil Kalemi) hulefasından Sebzizade Süleyman Mahir Bey'in oğlu olarak Kılıç Ali Paşa Mahallesi'nde (Beşiktaş, İstanbul) 1819'da doğdu. İlk rüşdiye tahsilini tamamladıktan sonra babasının memur olduğu (Divan-ı Hümayûn aklâ-

mında usulden olduğu üzere) çok genç denecek yaşta, Babıâli'deki Tahvil Kalemi'ne devam ettirilerek büyük babası gibi 'Sebzi' mahlası verildi"¹ şeklinde bilgiler aktarılmıştır.

Mehmet Şefik Bey, Tahvil Kalemi'nde çalışmaya başladıktan sonra (yeni şeyler öğrenme, araştırma, keşfetme halet-i ruhiyesine sahip sanat-kârlar gibi) memuriyet hayatının tekdüzeliğinden sıkılıp yeni arayışlara girmiştir. Bu arayışları, onu önce Ali Haydar Bey'den, sonra da çok iyi bir hattat olan Ali Vasfi Efendi'den tâlik dersi almaya sevk etmiştir. Ali Vasfi Efendi, dersleri sırasında üstün kabiliyetini ve azmini farketdiği genç Mehmed Şefik'i ilave olarak, (genç yaşta zamanının en iyi musikişinaslarından ve hattatlarından olarak şöhreti tüm İstanbul'da duyulmaya başlamış olan)² Kastamonu'lu (Kazasker) Mustafa İzzet Efendi'den sülüs ve nesih dersleri almaya teşvik etmiştir.

Genç Mehmed Şefik hocasının bu tavsiyesinin ardından (ailece de yakından tanıştıkları)³, Mustafa İzzet Efendi'den de sülüs-nesih dersleri almaya başlamıştır. Bir süre sonra ilk yazı hocası Ali Vasfi Efendi'nin vefat etmesiyle (1836), tüm boş zamanını Mustafa İzzet Efendi'den devam ettiği hat derslerine hasretmiştir. Bu heves ve azminin yanı sıra üstün yeteneği sayesinde, 1255'de (1839) henüz 19-20 yaşındayken Mustafa İzzet Efendi'den nesih ve sülüs yazı stillerinde icazetini almayı başarmıştır.

Mehmed Şefik Bey, çok genç sayılacak bir yaşta Mustafa İzzet Efendi'den icazetini almış olmasına rağmen, üstadı ile ilişkisini koparmamış ve hat çalışmalarını üstadına göstererek onun kıymetli fikir ve tavsiyelerini almaya devam etmiştir.⁴ Bu durum kaynaklarda "Mehmed Şefik Bey, Kadiasker Mustafa İzzet Efendi'nin hanesine 30 sene devam ve yazıda tekamüle ikdam itdi" şeklinde nakledilmiştir.⁵

Mehmed Şefik Bey'in Üstadına Sadakati ve Enderun Hocalığına Yükselişi

Mehmed Şefik Bey'in babasını ne zaman kaybettiği hakkında, kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Onun üstadı ile aralarındaki bu muhabbet ve yakınlığın usta-talebe ilişkisini de aşır bir baba-oğul bağlılığı şeklinde devam ettiği dikkat çekmektedir. Mehmed Şefik Bey hakkında

1 Süheyl Ünver, *Hattat Şefik Bey*, İstanbul 1956, s.3.

2 Kendisinin o dönemde "Hattatlar arasından en iyi musikişinas, musikişinaslar arasından en iyi hattat" olarak meşhur olduğu nakledilmiştir (Bkz. Kadiasker Mustafa İzzet, *Kök*, c.2, sayı.14, 1982, s.14-19).

3 Kazasker Mustafa İzzet M.Şefik Bey'in teyzesinin de kocası olmaktadır.

4 Ünver, *Hattat Şefik Bey*, s.3; Muhittin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1999, s.149-151.

5 İbnülemin, Mahmut Kemal, *Son Hattatlar*, s. 384, MEB, 2. Baskı, Ankara 1970.

yazılan kaynaklarda zikredilen “onun sadık bir evlat gibi üstadına büyük saygı duyup bağlanmış olmasının”⁶ bir nedeni olarak onun genç yaşta babasını kaybetmiş olduğunu düşünmek mümkündür.

Mehmed Şefik Bey’in üstadından kopamamasının nedeni ne olursa olsun, Mehmed Ataullah ve Tevfik isimli iki oğlu olduğu bilinen Mustafa İzzet Efendi’nin de onu kendi çocuklarından hiçbir zaman ayırmadığı, öz evladı gibi koruyup kolladığı da yine kaynaklarda aktarılmıştır. Ayrıca Mustafa İzzet Efendi’nin de Mehmed Şefik Bey’in diğer öğrencilerinde bulunmayan farklı ve üstün kabiliyetlere sahip olduğunu görüp takdir ettiği, hatta “Şefik, Allah beni sensiz cennetine koymasın” diyecek kadar onu sevdiği ve sürekli yakınında olmasını istediği, bu konuda yapılmış nakillerden anlaşılmaktadır.⁷

Kazasker Mustafa İzzet Efendi’nin Mehmed Şefik Bey’i evladı gibi koruyup kollamış olduğunu, İbnülemin Mahmut Kemal “Kendisinin Eyüp Camii hatibi ve Musika ve Hademe-i Hümayun Hutut Muallimi iken 1845 yılında Sultan Abdülmecid tarafından ikinci imamlığa intihab ve tâyin olunmasıyla⁸ Kazasker Seyyid Mustafa İzzet Efendi, uhdesinde bulunan muallimliklere en değerli tilmizi olan Şefik Bey’i tayin ettirmiştir”⁹ cümleleriyle tarif etmiştir. Bir süre sonra da Mehmed Şefik Bey’in memuriyeti Enderun’da hâcegânlığa (hat hocalığına) yükseltilmiştir (1849).

Mehmed Şefik Bey ve Abdülfettah Efendi’nin Üstadları Kadıasker Mustafa İzzet Efendi ile Ekip Olarak Çalışmaları

Mehmed Şefik Bey ile üstadı Kazasker Mustafa İzzet Efendi arasında adeta baba-oğul gibi yakın ve samimi hoca-talebe ilişkisi devam ederken bir süre sonra bu daire içine Abdülfettah Efendi de dahil olmuştur.¹⁰

6 Nurcan Toprak, *Hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi ve Eserleri*, TC. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ens. İlahiyat Ana Bilim Dalı, İslâm Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul 2004, s.30.

7 Toprak, *Hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi ve Eserleri*, s.30.

8 Sarayda haftalık olarak devam eden Sultan II. Mahmud’un musikî meşklerinin önemli isimlerinden Mustafa İzzet Efendi, II. Mahmud’dan sonra 1839’da tahta çıkan genç Padişah Abdülmecid’den Eyüp Sultan Camii hatipliğine tayinini isteyince bu isteği kabul edilmiş, bir süre sonra kendisine Anadolu Kazaskerliği payesi de verilmiştir. Sultan Abdülmecid, 1845’in ilk aylarında cuma namazı için geldiği Eyüp Sultan’da Mustafa İzzet Efendi’nin verdiği hutbeyi dinleyip etkilenmiş ve onu (vefat etmiş olan Hafız Mahmud Efendi’nin yerine) ‘İmam-ı Sâni Şehriyarî’ olarak sarayda vazifelendirmiş, ayrıca İstanbul müderrisliği vazifesi ile de Tarîk-i İlmîyye’ye dahil edip, huzur derslerine de devam etmesini istemiştir.

9 İbnülemin, “Mehmed Şefik Bey”, *Son Hattatlar*, s. 384.

10 Abdülfettah Efendi Sakız Adası’ndaki köle ailesinden satın alınarak İstanbul’a getirilmiş olması hasebiyle babasız büyümüştür. İstanbul’da Daru’l Umur-i Askeriyye’de aldığı dil, hendesî ve sanat gibi tüm derslerde üstün başarı göstermiştir. Ayrıca dışardan da Hafız Mustafa Şakir Efendi ve Yezarizade Mustafa İzzet Efendi gibi dönemin büyük üstadlarından divanî, rika, sülûs, celi-sülûs, talik, nestalik icazetlerini alıp başarılı bir hattat olup Hüsrev Paşa’nın gözüne girmiştir. Pa-

Abdül Fettah Efendi, genç yaşta Sakız adasından köle olarak getirildiği İstanbul'da (hizmetçilerine eğitim aldirmekle meşhur) sahibi Hüsrev Paşa'nın ona sağladığı imkanlarla Daru'l Umur-i Askeriyye'de diğer derslerin yanı sıra hüsn-i hat derslerinde de çok başarı göstermiş ve okul dışındaki meşhur hocalardan da hat dersleri almış birisidir. Ayrıca o yıllarda Abdül Fettah Efendi de (Mehmed Şefik Bey gibi) üstadı Yesarizade Mustafa İzzet'den 1847'de icazetini almış olmasına rağmen her fırsatta üstadı ile hat meşklerine devam etmekte idi. Ancak üstadı Yesarizade'nin 1849'da aniden vefat etmesi, onu da (Yesarizade'nin de talebesi olan) Kazasker Mustafa İzzet Efendi'ye yönlendirmiştir. Abdül Fettah Efendi'nin de aralarına katılmasıyla Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin yazıhanesi adeta üstün yetenekli sanatçıların sürekli musikî, yazı ve sanattan konuşup meşk yaptığı bir merkeze dönüştüğü anlaşılmaktadır.

Tahta çıktıktan birkaç yıl sonra artık kendi ismiyle anılacak imar-inşa faaliyetlerine başlayan Sultan Abdülmecid'in¹¹ tamir ettirdiği önemli yapılardan birisi de şüphesiz Ayasofya'dır. Genç padişah Ayasofya Camii'nin tamir ve restore işlerini 1263/64 (1846/47) yılında İsveçli Mimar G. Fosati'ye vermiştir. 1858 yılına kadar devam edecek olan bu büyük restorasyon sürecinde¹² camideki eski cihâri yâr-i güzün levhalarının¹³ caminin ve padişahın ihtişamına yakışan özellik ve güzellikte yeniden yazılmalarını istemiştir. Bu işi de saraydaki huzur derslerinden de yakından tanıdığı ve zamanının en iyisi kabul edilen Kazasker Mustafa İzzet Efendi'ye havale etmiştir.

Kendi adına önemli imar faaliyetleri yapmaya devam eden Sultan Abdülmecid, oldukça yıpranmış durumdaki Hırka-i Şerif hücrelerini¹⁴ etrafındaki birçok yapıyla birlikte satın alıp yıktırması ve bugün Hırka-i Şerif Camii olarak bilinen binalar grubunu Balyan ailesinden Garabet Amira Balyan'a inşa ettirmiştir.¹⁵ İnşaatın tamamlanmasının ardından (Teşvikiye Camii'nde olduğu gibi), Hırka-i Şerif Camii'nin iç ve dış kısımlarındaki yazılar da yine Kazasker Mustafa İzzet Efendi tarafından hazırlanmıştır.

şasının sadarete ulaşmasının ardından da Şehzade Mehmed Camii'nin vakıflarının kaymakamlığına tayin edilerek bürokratlığa adım atmıştır (Bkz. İbnülemin, Mahmut Kemal, *Son Hattatlar*, 1970, s.24-28).

11 Cevdet Küçük, "Abdülmecid", *DİA*, c.1, 1987, s.259-261.

12 <http://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/2749-published.pdf> (e.t. 03.03.2018).

13 Ayasofya'da daha önce 1651 tarihli Hattat Teknecizâde İbrahim Efendi'nin oval veya kare şekilli 6'lı büyük cihâri yâr-i güzün levhaları bulunduğu nakledilmiştir (Bkz. Hadikatü'l Cevami'den aktaran Semavi Eyice, "Ayasofya", c.4, *DİA*, 1991, s.208; Rado, *Türk Hattatları*, 1976, s.1).

14 Burada önceden Çorlulu Ali Paşa, sonra da I. Abdülhamid tarafından 1780'de inşa ettirilmiş bazı yapılar bulunmakta idi. Bkz. M. Baha Tanman, "Hırka-i Şerif Camii", *DİA*, c.17, 1998, s.378.

15 Garabet Amira Balyan Dolmabahçe Sarayını da yapmıştır (Bkz. Tanman, "Hırka-i Şerif Camii", s.378).

Ayasofya ve Hırka-i Şerif Camii'ndeki bu hummalı yazı işleri devam ederken, Abdülfettah Efendi'nin de aralarına katılması, padişahın Mustafa İzzet Efendi'den hazırlamasını istediği tüm yazı işlerinin ekip halinde daha da hızlı ve en güzel şekilde yerine getirilmesini mümkün kılmış görünmektedir.¹⁶

1855'de Bursa'da meydana gelen ve "küçük kıyamet" olarak anılan depremde Bursa Ulucamii'nin tüm kubbelerinin yıkılması, camide büyük bir tamirat yapılmasını gerekli kılmıştır. Sultan Abdülmecid'in desteği ile Ulucamii'nin tamiri 1858-1859 arasında tamamlanmıştır. Devamında padişahın camideki paye ve duvarların üzerinde bulunan levha ve kalemişi hatlardan bozulanların onarımı ve ilave yazıların hazırlanma işinin Mehmed Şefik Bey'in öncülüğünde yine Kazasker Mustafa İzzet Efendi ve ekibine verdiği, camide mevcut olan ve her birisinin ayrı ayrı imzasını taşıyan muhteşem, devasa hat levhalarından anlaşılmaktadır (Resim 1-17).¹⁷

Ayasofya'daki devasa cihâri yâr-i güzün levhalarının, Hırka-i Şerif Camii ve Teşvikiye Camii'nin yazılarının çok güzel bir şekilde yazılması, Bursa Ulucamii'nin adeta bir hat galerisi gibi muhteşem hat eserleriyle donatılması kendisi de bir hattat olan (Resim 25) Sultan Abdülmecid'i oldukça memnun etmiş olsa gerek ki, (Beyazıd meydanındaki) eski Bab-ı Seraskerî'nin (günümüzde İstanbul Üniversitesi) taç kapısının ön ve arka cephelerinin kitabe yazılarını da yine bu ekibe yaptırmıştır. (Resim 18-24, 26).¹⁸

Mehmed Şefik Bey'in Üstadı Gibi Büyük Eserler Verme Gayreti

Hat sanatında çok muhteşem eserlere imza atmış olan Mehmed Şefik Bey yeni nesil hat sanatı meraklıları ve hat öğrencileri arasında lâıyk olduğu kadar tanınmamakta ve bilinmemektedir. Bu durumun en önemli sebebi olarak onun İstanbul'da üstadı Kazasker Mustafa İzzet'in Ayasofya'daki devasa (cihâri yâr-i güzün) levhalarıyla veya Mustafa Rakım'ın Nusretiye Camii'ndeki sülüs istifleriyle yarışacak ebatlarda eserlerinin bulunmamasını göstermek daha doğru olur. Çünkü önünde üstadının var olması onun tek başına İstanbul'da bu tür büyük ve önemli eserler ortaya koymasına imkan bırakmamıştır.

16 Üç beş yıl içinde payitahta yapılan bu büyük imar işlerinde en fazla Mustafa İzzet Efendi'nin yazıları görülse de, Ayasofya, Teşvikiye camileri ve diğer resmi yapılarda Mehmed Şefik Bey, Abdülfettah Efendi'nin imzalarını taşıyan yazıların bulunması, yazı işlerinde bu hattatların da üstadları Mustafa İzzet Efendi'ye yardımcı olduklarına işaret etmektedir.

17 Bu sebeple Bursa Ulucamii'nde Kadıasker Seyyid Mustafa İzzet (Resim 6-9) ve Abdülfettah Efendi tarafından yazılmış (Resim 16-17) muhteşem büyük hat levhaları mevcuttur.

18 İbnülemin, "Mehmed Şefik Bey", *Son Hattatlar*, s. 388

Küçük Mecidiye, Hırka-i Şerif ve Teşvikiye Camileri gibi Sultan Abdülmecid'in yaptırdığı camilerin yazıları da yine üstadı Mustafa İzzet Efendi'nin önderliğinde ve onun imzası ile ortaya konulduğu için İstanbul'da Mehmed Şefik Bey'in önüne sanatkârlığını gösterebileceği başka büyük bir fırsat çıkmamıştır. Ancak Şefik Bey için bu tür fırsatlar İstanbul dışındaki camilerin restorasyonu vesilesiyle doğmuştur. O da İstanbul'dan Bursa'ya, Sakız Adası'na ve Kudüs'e kadar (Resim 46-48) uzak yakın demeden o günün zor şartlarına rağmen hat-sanat aşkı uğruna her istenilen yere memnuniyetle gitmiş ve kısa ömrünün önemli bir bölümünü bu şekilde yollarda ve evinden uzakta geçirmek suretiyle hayatının en önemli eserlerini ortaya koyabilmiştir.

Bu tür fırsatlardan birisi de Sultan Abdülmecid Sakız Adası'ndaki Mecidiye Camii için hat levhaları hazırlatmak istediği zaman ortaya çıkmıştır. Mehmed Şefik Bey'in Ada'ya gönderilmesi olayı¹⁹ kaynaklarda "Sultan Abdülmecid, Sakız Adası'nda ihya eylediği camii şerif için zamanın büyük hattatlarının eserlerinin yanı sıra kendisinin de yazdığı levhaların bizzat yerlerine konulmasına ve icap ederse yenilerinin yazılmasına Şefik Bey'i memur ve huzuruna kabul ederek, yazılar hakkında tenbihatta bulunup onu bu maksat için hazırlanan bir vapurla Sakız Adası'na göndermiştir. Ayrıca Sultan Abdülmecid, hizmetinden çok memnun kaldığı için, bu memuriyetten dönüğünde Mehmed Şefik Bey'i kendi cebindeki pırlantalı saati ile taltif etmiştir"²⁰ sözleriyle aktarılmıştır.

Mehmed Şefik Bey ve Abdülfettah Efendi'nin yazı çalışmalarında, üstadları Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin hat sanatında ortaya koyduğu devasa ve muhteşem eserleri ayarında²¹ yazılar yazmaya gayret ettikleri dikkat çekmektedir. Bursa Ulucamii'nde Abdülfettah Efendi'nin celî sülüs ve celî talik yazıları, Mehmed Şefik Bey'in de celî sülüs ve celî divanî yazılarıyla kısmen de olsa bunu başardıkları kabul edilebilir. Ancak Mehmed Şefik Bey'in Ulucamideki devasa "Hz. İbrahim'in Duası" olarak bilinen (Resim 14-15) eseri ile Kazasker'in istiflerinde mevcut olan o nazık kıvraklığı yakalamakta Abdülfettah Efendi'yi geride bıraktığı görülmektedir.

19 Sakız Adası'nın kaybiyla elden çıkan ve günümüzde Bizans Müzesi olarak kullanılan bu caminin içindeki kıymetli hat eserlerine ne olduğu hakkında bilgiler ile bu eserlerin fotoğrafları henüz gün yüzüne çıkartılmayı beklemektedir.

20 İbnülemin, *Son Hattatlar*, s.384. İbnülemin bu olay için tarih belirtmemiş, ancak Şevket Rado *Türk Hattatları*, s.220'de bu olayın tarihini 1855 olarak vermiştir.

21 Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin istiflerinde (belki onun çok iyi bir müzisyen olmasından kaynaklanan) emsallerinde görülmeyen bir özelliğin onun harflerinin adeta bir mevlevi semazeni gibi fark ettirmeden kıvrılarak birbirine bağlanması olduğunu söyleyebiliriz.

Bu durumu ayrıca, onun yaklaşık 150 yıldır İslâm coğrafyasında gerek yüzlerce yayında, gerekse iç-dış mekan süslemelerinde kullanılan (çoğu imzası çıkartılarak) kartpostal, poster vb. ticari maksatlarla çoğaltılmış ancak temaşa edenlere kıvrak ve gülümseyen üslubuyla Şefik Bey'in elinden çıktığını aşikar eden eserleri de teyit etmektedir (Bkz. Resim 5, 27-40).

Mehmed Şefik Bey'in geriye bıraktığı eserlerinden konuya aşına çevrelence en çok tanınan ve bilinenleri, İstanbul Üniversitesi kapısı yazılarıyla (Resim 23-24, 26) Bursa Ulucamii'ndeki devasa ebatlardaki (7.40m X 3.5m) levhalarıyla (Resim 10, 15) sütun ve duvarlara kalemişi olarak yazdığı ve hepsi birer şaheser olan istifleri (Resim 10-14, 16-17), Ayasofya'nın mihrabı içindeki madalyon hattı (Resim 41-42)²², Sultan Abdülmecid'in sekizgen türbesinin iç duvarlarındaki celî sülüs levhaları ile 8'li cihâr-ı yâr-i güzün levhalarıdır (Resim 44).

Şefik Bey'in çok sayıda yazdığı hat istiflerine ilave olarak (birisi Türk İslam Eserleri Müzesi'nde diğeri de Beyazıt'taki Hat Eserleri Müzesi'nde olduğu rivayet edilen) iki Kur'an-ı Kerim, çok sayıda Hilye-i Şerif ve Delâil-i Hayrat yazdığı da kaynaklarda zikredilmektedir.²³

1854 Bursa depreminin ardından bu caminin yazı işlerinin Mehmed Şefik Bey öncülüğünde Kazasker Mustafa İzzet Efendi ve Abdülfettah Efendi ekibi tarafından 1857-1861 yılları arasında tamamlandığından yukarıda bahsedilmişti. Mehmed Şefik Bey'in Bursa Ulucamii'nde celî olarak ortaya koyduğu sülüs, talik, divani ve kufi stillerdeki devasa hat levhaları, duvar ve payelere yazdığı muhteşem müsenna yazılar onun sanatını ve sanatçılığını göstermesi açısından büyük bir fırsat olmuştur. Bu durum kaynaklarda: "Mehmed Şefik Bey, daha sonra 1854-55'te meydana gelen büyük Bursa depremini müteakip Ulucamii'nin yeniden imarından sonra eski yazıların tamiri ve bazı yeni levhaların tahriri için Sersikkeken Abdülfettah Efendi ile birlikte Bursa'ya izam olundu. Üç buçuk yıl kadar devam eden bu memuriyet sırasında eski yazıları ıslah ve hayli yeni yazı ilave eyledi."²⁴ şeklinde nakledilmiştir

Bu müddet içinde Şefik Bey'in ailesiyle birlikte Bursa'ya taşındığı ve 3-4 yıl Ulucamii içinde çok uzun saatler çalışması (Abdülfettah Efendi'nin de zaman zaman Bursa'ya gelip çalışması) sonucu bu yazıların tamamlandığı nakledilmiştir.²⁵ Mehmed Şefik Bey'in Bursa Ulucamii'ndeki 7 met-

22 Şefik Bey'in Bursa Ulucamii'nin mihrabı içindeki armudî (madalyon) istifi de (Resim 4-5) daha sonra pek çok hattat tarafından kopya edilegelmiş, hatta Bursa Orhan ve Yıldırım camileri gibi pek çok caminin mihraplarının iç kısmına da kopya edilmiştir.

23 M. Uğur Derman, "Mehmed Şefik Bey", *DİA*, c.28, 2003, s.531.

24 Derman, "Mehmed Şefik Bey", *DİA*, s.531

25 Her ne kadar M. Şinasi Acar, *Ünlü Hattatların Mezarları, Gelimli Gidimli Dünya*, İstanbul 2004, s.98'de Bursa Ulucamii'ndeki yazıların 1855 yılında yazıldığı belirtilse de, 1854-55 yılına denk

relik muhteşem “Hz. İbrahim’in Duası” isimli levhası da hem duanın baş kısmının hangi kaynakta geçtiğinin bulunamaması etrafındaki sır²⁶, hem de bu duanın adeta duada bahsi geçen meleklerin gökten iniş ve yükselişinin harflerin yukarı kıvrılan hareketleriyle gösterilmek isteniyormuşçasına yazılmış olması gibi sebeplerle, bugün dünya çapında ilgi ve merak uyandıran ve beğenilen bir eser konumuna ulaşmıştır (Resim 14, 15).

M. Şefik Bey’e İstanbul dışından sanatını ve sanatkârlığını ortaya koyma imkanı veren bir başka fırsat da kutsal şehir Kudüs’ten gelmiştir. Sultan Abdülaziz döneminde İslam’ın üç kutsal mabedinde başlatılan resmi ve önemli binaların tamir ve tezyini programı dahilinde Kudüs, 1863 yılında belediyeliğe dönüştürülmüştür.²⁷ Devamında, Beytülmakdis alanındaki Kubbet’üs-Sahra’nın dış cephesindeki Kanuni Sultan Süleyman zamanından kalma bazı eskimiş çiniler yenilenmiştir. Bu esnada Kubbet’üs-Sahra’nın 8 cephesinin üst alınlarına çini tabakalara aktarılmak üzere Mehmed Şefik Bey’in hazırladığı celi sülüs stilde Yasin suresi İznik çinilerine uygulanmıştır (Resim 46-48). Şefik bey bu muhteşem istifi ile tüm dünyanın hayranlığını kazanmıştır.²⁸

Bu durum bizler için büyük sevinç ve gurur kaynağı olmasına rağmen bu iş için Şefik Bey’in Kudüs’e gidip gitmediği, çinilerinin hangi atölyelerde üretildiği gibi konularda Osmanlı arşivleri yoluyla henüz ciddi araştırmalar yapılmamıştır. Bu konu sadece Şefik Bey’in hayatı ile ilgili kaynaklarda bir satır halinde Kubbet’üs-Sahra’nın 8 cephesine Mehmed Şefik Bey’in Yasin-i Şerif’i yazdığından bahsedilerek kitapların sayfaları arasına terkedilmiştir.²⁹

Mehmed Şefik Bey’in Hayatında Büyük Önem Taşıyan 1876-77 Yılı

1876-77 yıllarında İstanbul’da Mehmed Şefik Bey’in hayatında büyük önem taşıyan dört önemli olay meydana gelmiştir. Bunlardan ilki velini-

gelen ve “küçük kıyamet” olarak adlandırılan büyük depremde 20 küçük kubbesinin hepsi yıkılmış olan ulucaminin tamiratının en az 2 yıl sürdüğü bilinmektedir. Dolayısıyla Mehmed Şefik Bey’in de ancak caminin tamirinin tamamlanmasından sonra duvar ve payelere yazılarını yazmaya başladığı ve bu işin 3 yıldan fazla sürdüğü nakledilmiştir. (Bk. İbnülemin, *Son Hattatlar* s.386).

26 Zafer İhtiyar’ın “*Bir Hüsn-i Hat Sergisi Bursa Ulucamii*” kitabının (Kaynak Yayınları, İstanbul 2005) 56 ve 57. sayfalarında “Hz. İbrahim’in Duası” için İmam Gazali’nin *Alemlerin Sırrı* isimli kitabının 66. sayfası kaynak gösterilmektedir. Kitapta bu dua levhada yazılı olduğu haliyle mevcut olmayıp sadece 66. sayfasında bu duanın nasıl ortaya çıkmış olabileceği ihtimalini anlatan bir olaydan bahsedilmektedir.

27 Kamil Cemil el-Aseli, Kudüs, “Osmanlı Dönemi ve Sonrası”, *DİA*, c.26, 2002, s.334-338.

28 İbnülemin, “Mehmed Şefik Bey”, *Son Hattatlar*, s.388; Derman, “Mehmed Şefik Bey”, *DİA*, s.531.

29 Bu bilgilere ulaştıktan ve Mehmed Şefik Bey’in Bursa Ulucamii’ndeki eserlerini dünya gözüyle 2008 yazında ilk defa gördükten sonra Şefik Bey’e olan hayranlığım doruk noktaya ulaşmıştı. Şubat 2009’da şartları zorlayıp Ürdün, Amman, Kudüs ve Suriye gezilerine çıkarak pek çok fotoğraf çektim. Bunların arasında en ilginç, yakın ölçekli olarak tamamı henüz Türkiye’de yayınlanmamış olan Kubbet’üs-Sahra’nın sekiz cephesindeki (20 X 8m: 140m uzunluğundaki) Yasin suresinin fotoğrafları olmuştur.

meti Sultan Abdülaziz'in Haziran ayının ilk günlerinde meydana gelen şaibeli vefat olayıdır.³⁰ İkincisi 31 Ağustos 1876'da Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkması³¹, üçüncüsü (Sultan Abdülaziz'in vefatından 6 ay kadar sonra) 27 Şevval 1293/15 Kasım 1876 tarihinde babası gibi sevdiği üstadı Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin vefatıdır.

Dördüncü önemli olay ise Şefik Bey'in henüz anlaşılabilen bir sebeple³², sarayda 30 yılı aşkın süre severek ve büyük bir aşk ile yaptığı Musika-i Humayûn ve Hademe-i Hümayûn hat hocalığı görevlerinden II. Abdülhamid'in tahta çıkması akabinde (kendi isteği dışında) emekliye sevk edilmiş olmasıdır.

Mehmed Şefik Bey'in emekliye sevk edilmesinin nedenleri ve emekli olduktan sonra vefat edeceği 1880 yılına kadar neler yaptığı konusunda henüz bir araştırma yapılmadığı için bu konunun detayları bilinmemektedir. Ancak onun rızasına muhalif olarak kendisine yapılan bu muameleyi kabullenmekte oldukça zorlandığını düşünmemiz mümkündür. Belki de bu olayların verdiği üzüntü sonucu Mehmed Şefik Bey 1880 yılında, emsallerine göre erken denecek bir yaşta, 60'ında bu vefasız dünyaya gözlerini yummuştur.

Her ne kadar meşikleri sırasında Kazasker'in "Şefik, Allah beni sensiz cennete sokmasın"³³ şeklindeki onu ne kadar çok sevdiğini ifade eden dua ve niyazı kayıtlara geçmiş olsa da ne yazık ki aynı şehirde 4 yıl arayla vefat etmelerine rağmen kader onların aynı mezarlığa defnedilmelerine bile müsaade etmemiştir. Bu yetmezmiş gibi bir de Şefik Bey'in, Yahya Efendi Dergahı (Beşiktaş) haziresinde bulunan mezarından kopmuş ve diğer taşların arasında kaybolmaya terk edilmişliğine müsaade edecek kadar hak etmediği bir vefasızlık kendisine reva görülmüştür (Resim 49-50):

30 Sultan Abdülaziz'in "kendi bileklerini keserek intihar etmesi" sonucu kan kaybından vefat ettiğini belirten raporda Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin onayı bulunmaktadır. Ancak daha sonra bu konuda pek çok tartışma yaşanmıştır. Kazasker'in bu kanaate nasıl ulaştığı konusu arşivlerden üzerinde araştırma yapılmayı beklemektedir (Bkz. Toprak, *Hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi ve Eserleri*, s.16).

31 Sultan Abdülaziz'in de şaibeli vefatı ve akabinde V. Murad'ın kısa süreliğine tahta çıkartılıp indirilmesi sırasında ortaya çıkan kargaşa ortamı 31.08. 1876'da II. Abdülhamid'in tahta geçmesiyle son bulmuştur. Sultan II. Abdülhamid'de ilk biat eden bürokratin Kazasker Mustafa İzzet Efendi olduğu nakledilmiştir (Bkz: "Mustafa İzzet Efendi", *Yeni Türk Ansiklopedisi*, c.7, İstanbul 1985, s.2516 Toprak, *Hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi ve Eserleri*, s.17 yoluyla).

32 Bu durum Şefik Bey'in Enderun'da hat hocalığı yapması hasebiyle genç şehzade ile aralarında bir anlaşmazlık yaşanmış olması veya kendisini çekemeyen kişilerin sebep olduğu bir vefasızlık-tan dolayı ortaya çıkmış olması mümkündür ki bu konu da arşivlerden araştırılmayı beklemektedir.

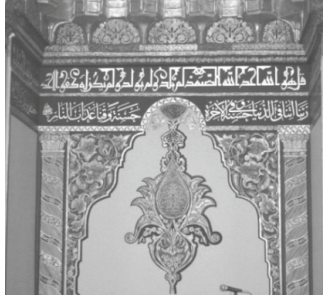
33 İbnü'l Emin, *Son Hattatlar*, s.385; Ünver, *Hattat Şefik Bey*, s.4

Mehmed Şefik Bey'in Hat Eserleriyle İlgili Bazı Önemli GörSELLER

Resim 1 Bursa Ulucami'nin üzerinde Mehmed Şefik Bey ve Abdülfettah Efendi'nin yazıları bulunan mihrap ve çevresinin görünüşü

Resim 2 Mehmed Şefik Bey'in Bursa Ulucami içinde duvarlara ve payelere yazdığı müsenna Esmai'l Hüsna kompozisyonlarından bazılarının görünüşü

Resim 3 Ön cephesinde M. Şefik Beyin sülüs Ayete'l Kürsî yazısı bulunan Bursa Ulucami'nin mihrabı

Resim 4 Bursa Ulucami mihrabının iç duvarında M. Şefik Bey'in kandil formundaki ayet istifi

Resim 5 Mihrap içindeki Mehmed Şefik Beyin kandil formundaki ayet istifi

Resim 6-7 Bursa Ulucami'nde Mustafa İzzet Efendi'nin 7 X 3.5m ebatlarındaki "Vallahu Galibu'n Ala Emr" yazılı muhteşem celi sülüs levhası ve bu levhadaki MUSTAFA imzası

Resim 8 Bursa Ulucamii'nde Mustafa İzzet Efendi'nin
Kelime-i Tevhid istifli devasa levhası
Resim 9 M. İzzet Efendi'nin bu levhadaki H.1259 tarihli ve
sadece "İZZET" yazılı farklı istifli imzası

Resim 10 Bursa Ulucamii'nde Mehmed Şefik Bey'in 7 X 3.5m ebatlarındaki
"Allahu Veliyyü't Tevfik" yazılı levhası ile
diğer istiflerinden bazılarının uzaktan görünüşü
Resim 11 Mehmed Şefik Bey'in bu levhadaki "Ketebehu Şefik" yazılı
muhteşem imzası

Resim 12 Mehmed Şefik Bey'in Bursa Ulucamiindeki 1275 / 1859 tarihli ve
"Ketebehu es-Seyyid Muhammed Şefik" imzalı çiçekli küfî stildeki
muhteşem Kelime-i Tevhid yazısı

Resim 13 Mehmed Şefik Bey'in Bursa Ulucamii'ndeki çok hareketli
Nur'un Alâ Nur yazısı

Resim 14 Mehmed Şefik Bey'in Bursa Ulucamii'ndeki 7m X 3.5m ebatlarındaki
Hiz. İbrahim'in Duası muhtevalı muhteşem eserinin uzaktan görünüşü

Resim 15 M. Şefik Bey'in Bursa Ulucamii'ndeki 1875 (1859) tarihli
7m'lik *Hiz. İbrahim'in Duası*

Resim 16 Mehmed Şefik Bey'in birçok eserde birlikte çalıştığı arkadaşı
Abdülfettah Efendi'nin Bursa Ulucamii kuzey kapı girişi üzerindeki bir levhası ile
bazı istiflerinin görünüşü

Resim 17 Mehmed Şefik Bey'in arkadaşı Abdülfettah Efendi'nin
Bursa Ulucamii kible cephesindeki muhteşem Besmele-i Şerif levhası

Resim 18 İç ve dış cephesinde üstad Kadıasker Mustafa İzzet Efendi ile birlikte talebeleri Mehmed Şefik Bey ve Abdülfettah Efendinin hat yazıları bulunan
İstanbul Üniversitesi taç kapısı

Resim 19 İstanbul Üniversitesi taç kapısındaki Abdülfettah Efendinin
Sultan Abdülmecid tuğrasının bir gravürü

Resim 20 İstanbul Üniversitesi taç kapısında tuğralı kısmın üzerine 1940'larda
T.C. harfleri bulunan mermer levha yerleştirilmiş görünüşü

Resim 21 İstanbul Üniversitesi taç kapısının iç kısmındaki
Mustafa İzzet Efendinin talik yazısı

Resim 22 İstanbul Üniversitesi taç kapısının iç kısmındaki
1272 (1856) tarihli M. İzzet Efendinin imzası

Resim 23-24 İstanbul Üniversitesi Taç kapısının dış cephesindeki
1272 (1856) tarihli Mehmed Şefik Bey'in iki kartuş içine yazdığı
Fetih Suresi başlangıç ayetleri kısmı

Resim 26 İstanbul Üniversitesi Taç kapısının dış cephesindeki Mehmed Şefik Bey'in
meşhur "Daru'l Umur-i Askeriyye" yazılı celif sülüs yazıları

Resim 27 M. Şefik Bey'in pekçok defa imzasız kopya edilen
Maşaallah La Kuvvete İlla Billah yazısı

Resim 28 M. Şefik Bey'in pekçok defa imzasız kopya edilen
Bursa Ulucamii'ndeki 4 VAV'lı kompozisyonu.

Resim 29 Mehmed Şefik Bey'in imzalı (armudî)
Mürüvvet Ya Seyyidine'l Evvelîn ve'l Ahirîn istifi

Resim 30 Mehmed Şefik Bey'in *Euzu Besmele ve Allahümme, Ya Müfettiha'l ebvâb...*
yazılı gemi formunda hazırladığı 1291(1872) tarihli muhteşem divanî stildeki istifi

Resim 31 M. Şefik Bey'in imzası çıkartılıp "Derya" imzasıya kopya edilen
Men Sabere Zafere istifi

Resim 32 Şefik Beyin imzası çıkartılarak kopya edilen
Mürüvvet Ya Seyyidine'l Evvelîn ve'l Ahirîn istifi

Resim 33 Mehmed Şefik Beyin imzası çıkartılarak ticari maksatla pazarlanan
Ya Müfettiha'l Ebvâb istifi

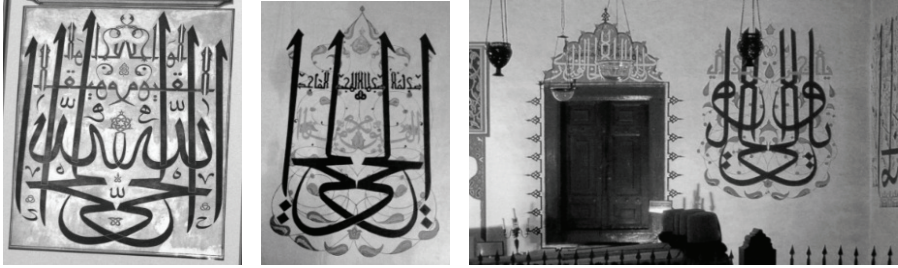
Resim 34 Mehmed Şefik Beyin imzası çıkartılarak kopya edilen
Ve Hüve Ala Külli Şey'in Kadîr istifi

Resim 35 Şevket Rado'nun *Türk Hattatları* kitabına kapak olarak kullandığı Mehmed Şefik imzalı istifi

Resim 36 (a-b) M. Şefik Bey'in imzalı aslı ve kopya edilmiş meşhur *Ve Hüve Ala Külli Şey'in Kadîr* istifi

Resim 37 Mehmed Şefik Bey'in sıkça kopya edilen *Ya Hazreti Mevlana K. S.* istifi

Resim 38 Şefik Bey'in Bursa Ulucamii duvarlarına yazdığı Esmâ'lardan *el-Evvel, Allah, Ya Hayy, Ya Kayyum* istifi

Resim 39-40 Şefik Bey'in Bursa Ulucamii'ndeki (aynalı) Esmâ'ül Hüsnâ istiflerinin Konya Mevlana Müzesi duvarlarındaki kopyaları

Resim 41 Ayasofya Mihrabının üst yarım küresindeki Mehmed Şefik Bey'in istifi

Resim 42 Ayasofya Mihrabının üst yarım küresindeki Mehmed Şefik Bey'in yazısı (Hac, 299)

Resim 43 Kazasker Mustafa İzzet'in Ayasofya levhalarında bulunan 1265 (1849) tarihli armudî imzası

Resim 44 Mehmed Şefik Bey'in velinimet-i I. Abdülmecid'in Fatih'teki türbesi içindeki celi sülüs levhaları ile cihâr-i yâr-i güzîn levhalarından bazıları

Resim 45 M. Şefik Bey'in *Allah, Muhammed, Ebubekir, Ömer, Osman, Ali, Fatıma, Hasan, Hüseyin* istifi

Resim 46 Mehmed Şefik Bey'in 8 cephesinde (20 X 8m) uzunluğunda Yasin suresini hazırladığı ve ustalar tarafından İznik çinilerine aktarılan Kudüs Beytülmakdis alanındaki Kubbetü's-Sahra yapısı

Resim 47 Mehmed Şefik Bey'in yazdığı Yasin suresinin kible cephesindeki imzası ve "maşaallah" yazısı

Resim 48 Mehmed Şefik Bey'in hazırladığı Yasin suresinin kible cephesindeki başlangıcı ve imzalı son kısmı

Resim 49 Mehmed Şefik Bey'in Yahya Efendi haziresindeki artık kaybolan kabrinden kopmuş ve kenara atılmış malzemeler için ayakta kalmış, kaybolmamak için direnen mezarının baştaşı

Resim 50 Mehmed Şefik Bey'in baştaşında ismi ve ölüm tarihinin geçtiği son (Hattat Şefik Beg, Ruhîçün el-Fatiha) kısmı

1296 (1880) yılında vefat eden Mehmed Şefik Bey'in mezar taşında yazılı olan talik kitabesi:

Çün ecel geldi ana olmaz eman,
Cürmünü afv eyle yâ Rabbülmenan,³⁴
Mağfiret kıl olmasun hali yeman,
Mazharı nuri şefa'at kıl her zeman.

Musikai hümayun hocası Hattat Şefik Beg Ruhîçün el-Fatiha, sene 1296^{35*}

* * *

34 İbnülemin baştaşı kitabesinin ikinci mısraında geçen "menan" kelimesinin aslında mennan olması gerektiğini, kafiye uydurmak için böyle yazılmasının yanlış olduğuna dikkat çekmiştir.

35 İbnülemin *Son Hattatlar*, s.389'da "Eyüp Camii kayyımlarından Ali Cemal Efendi'nin evinde sü-lüs yazı ile: *Ya Rab, Meta-ı lütufuna paha ne gerek, Ana paha ne oluri ana bahane gerek. Ya İlahi eyle tevfikin refik, Abdi mücrim asiyim ismim Şefik.* 23 Recep 1296 şeklinde yazılı ve imzalı bir levha gördüğünü" de bildirmiştir.

KAYNAKÇALAR

- Cevdet Küçük, "Abdülmeçid", *DİA*, c.1, s.259-261, 1987
- İbnülemin, Mahmut Kemal İnal, *Son Hattatlar*, MEB, Ankara 2. Baskı, 1970
- K. Susheim, "Ayasofya", *İslâm Ansiklopedisi*, II, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1970, s.47-53
- "Kadiasker Mustafa İzzet", *Kök*, c.2, sayı.14 (1982), s.14-19
- M. Baha Tanman, "Hırka-i Şerif Camii", c.17, *DİA*, 1998, s.378
- M. Şinasi Acar, *Ünlü Hattatların Mezarları, Gelimli Gidimli Dünya*, İstanbul 2004.
- M. Uğur Derman, "Mehmed Şefik Bey", *DİA*, c.28, 2003, s.531
- M. Uğur Derman, *Sakıp Sabancı Hat Müzesi Koleksiyonundan Seçmeler*, İstanbul 2002
- Kamil Cemil el-Aseli, *Kudüs, Osmanlı Dönemi ve Sonrası*, *DİA*, c.26, 2002, s.334
- Muammer Ülker, *Başlangıçtan Günümüze Türk Hat Sanatı*, T. İş Bankası, 1987
- Muhiddin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1999
- Nurcan Toprak, *Hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi ve Eserleri*, TC. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ens. İlahiyat Ana Bilim Dalı, İslâm Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004
- Semavi Eyice, "Ayasofya", c.4, *DİA*, 1991, s.208
- Süuheyl Ünver, *Hattat Şefik Bey*, İstanbul 1956
- Şevket Rado, *Türk Hattatları*, İstanbul 1976
- Zafer İhtiyar, *Bir Hüsn-i Hat Sergisi Bursa Ulucamii*, Kaynak Yayınları İstanbul 2005